

Şəmsəddin Saminin “Qamusül-Elam” lüğətində Azərbaycan müəllifləri

Rəna İskəndərli

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.

E- mail: renaiskenderli@gmail.com

Annotasiya. Türkiyənin mədəni-ədəbi həyatında ən çox dilçi-leksikoqraf kimi şöhrət qazanmış Al-ban əsilli Şəmsəddin Saminin (1857-1904) qısa ömrünə sığdırdığı böyük əsərlərdən biri altı cildlik “Qamusül-Elam” lüğətidir (1889-1898). Tarix, coğrafiya, özəl adları əhatə edən bu lüğət Türkiyədə ilk ensiklopediya olaraq böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, XIX əsrin sonları Türkiyədə bibli-oqrafik nəşrlərin azlığı şəraitində yazılan bu altı cildlik lüğət çox böyük önəm daşımışdır. Əsərin əsas özəlliyi orta əsr Azərbaycan alim və müəlliflərinə kifayət qədər yer ayrılmasından ibarətdir. Həmin alimlər haqqında olan məlumatları araşdıraraq belə qənaətə gəlirik ki, Şəmsəddin Sami onla-rın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı orijinal fikirlər söyləmişdir. Fikirlərin bəziləri səthi verilmiş və ya yalnız alimlərin adları göstərilmişdir.

Bunun səbəbi isə Şəmsəddin Saminin zamanında mövcud olan mənbələrin sadə olmasıdır. Lakin demək vacibdir ki, bu məlumatlar kifayətləndirici olmasa da, ilk mənbə kimi böyük əhəmiyyətə ma-likdir. Lüğətdən topladığımız alimlər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə xasdır. Daha sonra məqa-lədə həmin alimlər haqqında məlumatları əldə olan mənbələrlə genişləndirərək oxuculara təqdim edildi.

Açar sözlər: Sami, alim, lüğət, orta əsr, ədəbiyyat

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.03.2021; qəbul edilib – 19.03.2021

Azerbaijani authors in the dictionary of Shamseddin Sami “Kamusul-Elam”

Rena Iskenderli

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: renaiskenderli@gmail.com

Abstract. One of the major works of Shemseddin Sami (1857-1904), who became most famous as a linguist-lexicographer in the cultural and literary life of Turkey, is the six-volume dictionary “Kamusul-Elam” (1889-1898). The dictionary covering history, geography and private names has earned much attention as the first encyclopedia in Turkey. It is worth noting that this six-volume dictionary, written at the end of the XIX century in Turkey in the face of a shortage of bibliographic publications, was of great importance. The main feature of the work is that it gives a sufficient place to medieval Azerbaijani scientists and authors. After studying the information about these scientists, we come to the conclusion that Shemseddin Sami expressed in his dictionary original thoughts about their life and work. In the dictionary, some information about the authors is given superficially or only the names of scientists are indicated.

This is because the sources available at the time of Shemseddin Sami were simple. Although this information is not sufficient, it is important to say that it is of great importance as a primary source. The scientists we have collected in the dictionary come from various regions of Azerbaijan. Having expanded the information about these scientists, the article was provided to the readers.

Keywords: Sami, scientist, dictionary, medieval, literature

Article history: received – 14.03.2021; accepted – 19.03.2021

Giriş / Introduction

I cildin titul vərəqində, türk dilində, ərəb qrafikası ilə, iri hərflərlə kitabın adı qeyd olunandan sonra qısa və lakonik şəkildə əsəri əhatə edən mövzular qeyd olunub. Dillərimizin oxşar cəhətləri çox olduğuna görə həmin cümlələri orijinal şəkildə təqdim edək: “Qamusül-Elam” tarix və coğrafiya lüğətini və təbiri esahla kaffe-i esma-i xassayi cəmidir.” (Yəni, “Qamusül-Elam” tarix, coğrafiya və xüsusi əhəmiyyəti olan adları özündə cəm edən bir mənbədir.) Daha sonra mötərizədə narın xətlə əsərə geniş açıqlama verilmişdir: “Tarixə mütaallik: Kəffe-i əqvam və üməmül-ənbiya, xüləfa, səhabe, tabiin, rical-i hədis, müluk, ümera, vüzera, hukkam, hukema, üləma, fəqaha, evliya, meşayih, üdəba, şuara, atıbbə, müərrixin, seyyahin, eshab-ı hüner, eşhas-ı mevhume-i esatir, vel-hasil şark ve ğarba ve ezmine-i kadime ve cedideye aid kaffe-i meşahirin isimlerini, ve asar ve təlifatının tərifini; coğrafiyaya müteallik: küre-i arzın

münkasim bulunduğu kıtaat ve memalik ve düvelin, denizler, boğazlar, adalar, dağlar, nehirler, göller ile ovaların, gerek eski ve gerek yeni kasabalarla büyüyecek kariyelerin isimlerini, mevkilerini, tul ve arzlarını, ahval-i tarihiyye ve tabiiyyelerini, ahalilerinin mikdarını, başlıca mahsulat ve ihracatlarını vel-hasil tafsilat-ı mümküni şamil ve huruf-ı heca sırasıyla mürettebdir”. Yəni, adı çəkilmiş əsərdə millətlər, peyğəmbərlər, xəlifələr, səhabələr, tabiilər, hədis alimləri, padişahlar, əmirilər, həkimlər, tarixçilər, səyyahlar, hünər sahibləri, əsatirlərin qəhrəmanları və nəhayət, Şərq və Qərb, Qədim və Yeni dövr məşhurları və onların əsərləri tarixi aspektdən, qitələr, dövlətlər, dənizlər, boğazlar, adalar, dağlar, çaylar, göllər, dərələr, iri qəsəbələr, onların mövqeləri, ölçüləri, tarixi əhəmiyyəti, əhalisinin sayı, iqtisadiyyatı coğrafi baxımdan açıqlanır.

Əsas hissə / Main Part

“Qamusül-elam”ın yazılışında istifadə olunan ədəbiyyata gəlincə, həmin siyahının bir qismi Ağah Sirri Levendin monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin monoqrafiyada verilən məlumata görə, Sami 84 qaynaqdan istifadə etmişdir [1, s.85]. Ağah Sirri Levend bunların bəzilərinin adlarını da sadalamışdır. Onların adlarını orijinal şəkildə oxuculara təqdim edək: Qərb mənbələrindən – Bouillet, “Dictionnaire universel d’histoire et de géographie”, Vivien de st. Martin, “Nouveau dictionnaire de géographie universelle”; Alfred Dantes, “Dictionnaire biographique et bibliographique; Gr. Vapereau, “Dictionnaire universel des contemporains”, “Dictionnaire biographique pittoresque; D’Herbellot, “Bibliothèque Orientale”; Thomas William Beale, “The Oriental Biographical Dictionary”;

De Rossi, “Dizionario storico dei autori arabi i piu celebri e delle loro opere.” Şərq ədəbiyyatı silsiləsindən – Edirneli Nəzmi, “Səfinətüş-şüara”; Qədri Çələbinin türk dilində yazılmış “Təzkirətüş-şüara” əsəri; Xarəzmşahın fars dilində yazılmış “Təzkirətüş-şüara”.

Yohanes Qutenberq Universitetin doktoru, alman tədqiqatçısı Julian Rentzch bu siyahını artıraraq Xətib Bağdadinin “Bağdad tarixi”, İbn Əsakirin “Dəməşq tarixi”, coğrafiya müəllifləri arasında İstahrinin, İbn Havkalın, Müqəddəsinin, Bəkrinin, Biruninin, İdrisinin və Əbul Fədanın əsərlərini, “Səyahətnamələr” arasında İbn Bəttutənin, İbn Cəbirin, avtobioqrafik əsr müəllifləri içərisində İbn Əsirin, İbn Həcər Əskəlaninin, Yusuf Kurtubinin, Yaqut Həməvinin, Əbu Nəim İsfahaninin və Səalibinin adlarını sadalayır. Alim həmçinin alman şərq-

şünası Ferdinand Vüstenfildinin 1866-1873-cü illər arası nəşr olunan 8 cildlik əsərinin də bu siyahıya aid olduğunu xüsusi bildirir [7, s.13].

Qeyd etmək vacibdir ki, Şəmsəddin Samidən öncə də bu tərz kitabların yazılmasına cəhd edilmişdir. Bunlardan XIX əsrin II yarısında Əli Suavi tərəfindən yazılmış və İslam dünyasına həsr olunmuş “Qamus əl-ulum vəl-mərifət” (1870), Əhməd Rifatın “Lüğəti-tarixiyyə və coğrafiyyə” (1882/1883) adlı əsərlərini qeyd etmək olar [3, s.417]. “Qamusül-Elam”ın bu əsərlərdən fərqliliyi onun daha geniş məfhumlu və dövrün tələbinə uyğun olması idi. İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı da olduqca rəngarəng və müxtəlifdir. “İfadəyi-Məram”da qeyd edildiyi kimi, müəllif bu kitabın tərtibində həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatından geniş istifadə etmişdir. Onların tərtibat qaydalarını əxz edərək öz əsərinə tətbiq etmişdir. Məhz bütün bu aspektlər “Qamusül-Elam” lüğətini digər lüğətlərdən tam fərqləndirərək onu Türk dünyasının ilk ensiklopediyası adına layiq görmüşdür.

Lüğətdə yer almış alimlər

Qeyd etmək vacibdir ki, bu əsərdə Azərbaycan alim və müəlliflərinə kifayət qədər yer ayrılmışdır. Həmin alimlər haqqında olan məlumatları araşdıraraq aşağıdakı qənaətə gəldik:

1. Şəmsəddin Sami burada Azərbaycan alimlərinin adlarını sadalamış, onların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı orijinal fikirlər söyləmişdir.

2. Fikirlərin bəziləri səthi verilmiş və ya yalnız alimlərin adları göstərilmişdir.

Bunun səbəbi isə Şəmsəddin Saminin zamanında mövcud olan mənbələrin çox sadə və bəsit olmasıdır. Yəni alim bu məlumatları yazarkən geniş mənbələrdən istifadə edə bilməmişdir. Lakin demək vacibdir ki, bu məlumatlar kifayətləndirici olmasa da, ilk mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bir çox ədib, alim və şairlərin adı mədəniyyət tariximizin səhifələrindən pozulmaq təhlükəsindən qurtarmışdır.

3. Lüğətdə adı qeyd olunan, lakin bizim tərəfimizdən heç bir məlumat əldə edə bilmədiyimiz şəxsiyyətlər.

Şəmsəddin Saminin “Qamusül-Elam” lüğətindən adlarını topladığımız alimlər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə xasdır. Burada Təbriz, Xoy, Sührəvərd, Ərdəbil, Gəncə, o cümlədən

Qarabağ, Şirvan bölgələrindən şair və ədiblərin adları sadalanmışdır.

Heç bir məlumat əldə edə bilmədiyimiz şəxsiyyətlər aşağıdakılardır: Əbu Məhəmməd Təbrizi, Qarabağlı Süleyman Paşa. Müəllif özü onlar haqqında aşağıdakı məlumatı vermişdir. Geyd edək ki, həmin məlumatı orijinal olaraq elə müəllifin öz dili ilə təqdim edirik:

Əbu Məhəmməd Təbrizi tarixçilərdən olub. Tarixi Təbərini, Əbu Saleh ibn Nuxun adına ərəbcədən farscaya tərcüməylə bərabər, Təbərini zamanından öz kimi olmuş hadisələri zil olaraq əlavə etmişdir. 512-də vəfat etmişdir.

Qarabağlı Süleyman Paşa-Sultan Osman xan Səlis və Mustafa xan Səlis dövrlərində 3 dəfə qapudan paşa olmuşdur. Sultan Osman xan məsarəleyh çəlişləri sənəsi 1168-də əmraye bəhriyədən ikən rütbəyə Mir mirani ilə qapudan dərya olmuş və Ağ dənizdə dəşmənin səfainindən bəzi gənaimə müvafiq olmaqla 1169-da rütbəyə vəzərlə təltif olunmuşdur. 1170-də infisal edüb. 1171-də Gül Əhməd Paşazadə Əli Paşanın üstünə sənien qapudan dərya olmuş. 1173-də əzəl olub. 1176-da Sınık Mustafa paşanın üstünə müsənnəd qapudaniyə nəsim olunmuş; və 1177-də əzəl olunaraq məmləkəti olan Qarabağa əzimətlə, orada vəfat etmişdir.

Şəmsəddin Sami tərəfindən məlumatı səthi verilmiş alimlər aşağıdakılardır:

1. Əflaki, İman, BaqirTəbrizi, Baqi Təbrizi, Bəxti, Haqiri, Hicab, Razi Təbrizi, Ragib Təbrizi, Bəyani, Cəfəri, Rəfəti Mirzə İbrahim, Salim Təbrizi, Səburi, Zuhuri, Əbdülqahir Təbrizi, Əzəri, Füsuni, Fəsihi Təbrizli, Fəqiri Təbrizli, Məhəmməd Təbrizli, Məst Təbrizli, Molla Həsən, Məruf, Məlum Məhəmməd Hüseyn, Müfti, Müfrəd Molla Məhəmmədəli Təbrizi, Mirzə Muqim, Naziki, Nisari, Nitqi Xacə Qazi, Nəmət, Nəimi Samia, Rəğib Ərdəbili, İmamı, Nitqi Şirvanlı, Lətif Lətifəddin Səncəri, Şərif Mərağidir.

Şəmsəddin Sami onlar haqqında aşağıdakı məlumatları vermişdir:

Əflaki – Təbriz şuarasından olub. Təbrizdəndir. Xoş qərihə, ünsiyyət sevən şəxs olmuşdur. Saib özünün bəyazında ondan qeyd etmişdir:

*Dilbər göz yaşlarımdan boy ataraq, ucaldı,
Mən miskin başına o, sərvək kölgə saldı.*

İman – Təbrizlidir.

Baqir Təbrizi – Qazizadə Mirzə İran şairlərindən olub.

Bəxti – İran şairlərindən olub. Təbrizli olduğu halda, əksər ömrünü Şirazda keçirmişdir.

Haqiri – İran şairlərdən olub. Təbrizlidir.

Hicab – (Mirzə Əbu Turab) – İran şairlərindən və Təbriz sadətlərindən olub. İsfahanın Abbas Abad məhəlləsində sakin olmuşdur.

Razi Təbrizi – Təbrizli olub. İki dəfə Hindistana səyahət etmişdir.

Rəğib Təbrizi – Kəlb Hüseyn bəy – İran şairlərindən olub.

Bəyani – Bəhrəmbek. İran şairlərindən idi. Təbrizlidir.

Cəfəri – Mir Məhəmməd Cəfər – İran şairlərindən və Təbriz sadətlərindən olub.

Rəfəti Mirzə İbrahim – Rəfəti – Mirzə İbrahim. İran şairlərindən olub. Təbrizlidir. Hindistana səyahət etmişdi.

Salim Təbrizi – **Səlim** – Mahmud bəy – Təbriz əmrai türkmənindən və üləmadan olub. Nüsxəsi nəbud olan bir Yusif Zuleyxa mənzuməsi və sair şeirləri vardır.

Səburi – **Suburi** – İran və Hind şairlərindən olub. Təbrizli olub. Atası və özü cəvahirçi idi.

Zuhuri – İran şairlərindən olub. Təbrizlidir.

Molla Həsən – Təbrizli olub. Xətti gubarda məharəti vardır.

Məruf – Təbrizli olub.

Məlum Məhəmməd Hüseyn bəy – Təbrizlidir.

Əbdülqahir Təbrizi – Cəmaləddin bin Məhəmməd əl-Hərani əd-Dəməşqi – fəhəşi şafii-dən və üdəbadan olunub. 248 tar. Hiranda doğmuş. Və Dəməşqi Şamda nəşat edüb. 740-da vəfat etmişdir.

Əzəri – əslə təbrizli olduğu halda Yeziddə boya başa çatıb. Sonra İsfahana gedüb. Şah Abbas tərəfindən vəzifəyə nail olmuş idi.

Fəsunə – İran şairlərindən olub. Təbrizlidir.

Fəsihi Təbrizli – Təbrizli olub. Əksər övqatda fəqərə və dərvişlərlə həmbəzm imiş.

Fəqiri Təbrizli – İran şairlərindən olub. Təbrizlidir. Bəzi təzkirələrdə Həqiri deyərək məzkurdur və yaxud o başadır.

Məhəmməd Təbrizli – Təbrizli olub. Nadir şahın xidmətində bulunmuşdur.

Məst Təbrizli – Məst – Təbrizli olub.

Müfti – Təbrizli olub.

Müfrəd Molla Məhəmmədəli Təbrizi – Müfrəd Təbrizli və ya İsfahanlı olub.

Mirzə Muqim Təbrizli

Naziki – İran şairlərindən olub. Muxəllisi olub. Təbrizli olub.

Nisari – İran şairlərindən olub. Təbrizli və cahandidə bir adəm idi.

Nitqi Xacə Qazi – Nitqi-Xacə Gəzi təbrizlidir.

Nemət – Təbrizli olub. Axund Əbdül Möhsünün şagirdlərindən idi.

Nəimi – Seyyid Fədlullah Təbriz sadətindən və ürfan şeyxlərdən idi.

Samia – (Bayram bəy) İran şairlərindən və türk tayfalarından olub. Təbrizlidir.

Rəğib Ərdəbili – Mir Yusif İran şairlərindən idi.

İmami – Xalxal şəhərindən bir şair.

Nitqi Şirvanlı – Şirvanlı olub – Sultan Murad xan Səlis dövründə Dərsəadətə vürüdlə qısa zamanda şöhrət tapmış Padişahın yaxın adamlarından idi.

Lətif Lətifəddin Səncəri – Mərağalı olub.

Şərif Məraği – Şəhabəddin məşhur alimlərdən olub. “Kitabul-əməl fi ilmil-cədəl” adlı tələfin sahibidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şəmsəddin Sami tərəfindən verilən məlumatlar ilkin mənbə kimi böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, müasir dövrdə yeni mənbələrin mövcudluğu şəraitində yeni tədqiqatlar aparılmış və yuxarıda adı çəkilən müəlliflər haqqında daha geniş bilgilər əldə edilmişdir. Tədqiqat zamanı Əmin Əhməd Razinin “Təzkireyi-həft iqlim” əsəri, Lütfuli bəy Azər Bəkdilinin “Təzkireyi-Atəşgədə” əsəri, Məhəmmədəli Təbrizinin əsəri olan “Dənışməndane-Azərbaycan”, Aybəniz Rəhimovanın “Qulam Məmmədli təzkirəsi” adlı əsəri və bu kimi digər əsərlərdən geniş istifadə edilmişdir. Həmin tədqiqatların nəticəsini təqdim edirik:

1. Əflaki

Əflaki-zarəfatçıl, hazır cavablığı ilə seçilən, məzəli və xoş rəftarlı bir şair idi [4, s.2]. Əsərlərini fars dilində yazmışdır [5, s.37].

2. İman

Məhəmməd Tərbiyyət öz əsərində onun haqqında yazmışdır ki, şair Molla Mömin və Molla Möhsun Feyzin şagirdlərindən olmuş, İman təxəllüsünü də ondan almışdır. İman bilikli olmuş, təsəvvüf təriqətinə böyük həvəs bəsləmiş və həmişə elm və mərifət dənizində üzmüşdür [4, s. 171].

3. Baqir Təbrizi – Qazizadə Mirzə

Qaynaqlarda göstərilir ki, o, Qazi Zeynalabdin Təbrizinin nəvəsi idi. Əllamə Bozorg Ağa Hüseyn Xansarinin yanında dərs almışdır. Mirzə Baqir İsfahan sakini olmuş və oradakı Qutbiyyə mədrəsəsinin müəllimi olmuşdur. Eyni zamanda onun səlahiyyətlərindən biri şəhərdə əhali arasında buğda və ətin bölgüsü idi. Bu səlahiyyət ona babasından miras qalmışdır. Mirzə Baqir hicri qəməri XI əsr şairlərindən idi [14, s.74-75; 4, s. 40; 13, s.224; 15, s.38].

4. Baqir Təbrizli – Mirzə Əbdülbaqi Azərbaycanın məşhur alimlərindəndir. İraq alimləri onu öz dövrünün dahisi hesab edirdilər. “Əl-xəttatin” təzkirəsində onun haqqında deyilir: “Mövlanə müxtəlif elm və fənlərdə, o cümlədən fəlsəfə, riyaziyyat, ədəbiyyat, ərəb dilçiliyi və digər sahələrdə öz dövrünün məşhur şəxsiyyətlərindən olmuş və rəvan şeir təbi var idi. “Baqir” təxəllüsü idi. O, süls xəttini yazmaqda digər xətt ustalarından üstün idi. Nəstəliq xəttini də yaxşı yazardı.” “Həft iqlim” əsərində Baqinin Mirzəcanın şagirdlərindən olduğu qeyd olunur. Sərbəstliyi sevən kişi idi [6, s.193].

Nəsrəbadinin təzkirəsində deyilir ki, I Şah Abbas İsfahanda Came Abbasi məscidini tikdirəndə (h/q 1020/1611) məscidin kitabələrini yazmaq üçün Mövlananı Bağdaddan gətirmək üçün Məhəmməd Hüseyn Çələbini onun yanına göndərmişdir. Seyid Əbdülbaqi isə bu dəvəti qəbul etməmiş və İsfahana getməmişdir. Şah Abbas isə Bağdadı işğal etdikdən sonra onu İsfahana aparıb kitabələri ona yazdırmışdır.

“Riyazül-üləma” əsərində qeyd edilirdi ki, Baqir Təbrizi, şah Abbasın dövründə yaşamış, tarixi hadisələri dərinlən bilmişdir. Onun əsərlərindən “Nəhcül-bələğ” əsərinə fars dilində yazılmış şərh, Qurana təfsir və eləcə də “Əs-səhifə əl-kamilə əs-səccadiyyə” əsərinə yazılmış müfəssəl şərh məlumdur. Mövlanə Əbdülbaqi Seyid Ağa Mirzə İbrahim Həmədaninin arasın-

da dostluq münasibətləri olmuşdur. Əbdülbaqi bəzi irfani və dərin mənalı qəsidə və rubailər qoşardı. Şair 1039/1629-cu ildə vəfat etmişdir. Onun ən yaxşı xətt ilə yazdığı qəsidələrdən biri İranda Milli Şura Məclisi kitabxanasındadır. Yazılma tarixi 1036 (1626) [6, s.75-77].

“Təzkireyi-şuara”da onun müəllimi Əlabek Təbrizi kimi qeyd olunub. Alim təvazökar bir insan idi. O, kümbəzləri bəzəyərək yazırmış: “Mənim xəttim ona gözəllik gətirmir” [14, s.76; 13, s.2254; 16, s.223; 10, s.243; 6, s.193].

5. Bəxti

Onun adı Molla Bəxtidir. Bəxti onun ləqəbi- dir. O, “məktəbi vüqu” adlı tədris müəssisəsinin əsasını qoymuşdur. 1015 hicri qəməridə (1606) Təbrizdə dünyaya gəlmiş [5, 46], əsərlərini fars dilində yaratmışdır [5, s.46], “985” şəmsidə Şiraza gəlib və yuxarıda adı çəkilən məktəbdə işləyib. Müəllifin şeirlər müntəxabatında da o haqda məlumat var [4, s.51; 13, s.228 ; 14, s.81-82].

6. Bədii

Bədii – Təbrizin VIII (XIV) əsr söz ustalarından. O, Əbdülvase Çələbinin üslubunu davam etdirmişdir [6, s.43; 13, s.222; 10, s.229].

Məazi Təbrizi Bədi haqqında demişdir: [6, s.43]

*Dərya fikrim qarşısında dəniz daşib,
dalğalanır,
Çox acəbdir, bir damcı su ümmanlara
lovğalanır.
Mirvarilər qarşısında saxsı muncuqlara oxşar,
Sənətkarlığım önündə hər kim qürrələnib,
coşar.*

“Təzkireyi şuaraye-Azərbaycan”da qeyd edildiyi kimi, Doktor Məşkur öz “Kitabe tarixi Təbriz” əsərində müəllif haqqında yazır: “Onun adı Manuçöhrdür və o, Kəmal Xacəndinin şagirdlərindən olub. Müəllif 796 hicridə atası ilə Rum şəhərinə ticarət məqsədi ilə getmiş və orada Hacətnamə adlı əsərini yazmışdır [14, s.82-83].

7. Bəyani – Təbrizdəndir. Əsərləri fars dilində idi [5, s.43]. O, cavanlıqda qızıldan məftil düzəldir, kağızdan şəkil kəsir və rəssamlıq edir- di [6, s.48; 13, s.247].

“Təzkireyi-şuaraye-Azərbaycan”da verilən məlumata görə, ədib Nəqdi bəyin oğludur. O, hicri qəməri XI əsr şairlərindən olmuşdur. Nəstəliq xəttini qəşəng bilirdi. Yazda katibliklə, qışda ticarət və dərziliklə məşğul idi [14, s.99-100].

8. Cəfəri-adı Mirzə Cəfər, Təbriz seyyidlərindən. O, şairlərin və söz ustalarının maraqlı, şənlik gətirən şeirlərini oxuyar, məclislərdə məzəli, incə sözlər danışar və şeirlər oxuyardı [4, s.410].

Tam adı Mir Məhəmməd Cəfərdir. Mənbədə onun çəkməçi olması göstərilir. X əsr hicri şairlərdən idi. Çox zəkali və ağıllı idi. Şeirlərini Cəfəri təxəllüsü ilə yazırdı. Mənbədə məlum olduğu kimi, onun Mir Cənuni Qəndhari arasında münaqişəsi olub. Cənuni Qəndhari öz səliqəsizliyi ilə seçilirdi. Nəticədə Cəfər, Qəndhari haqqında tənqidi şeir yazmış və burada onun zahiri görünüşü, səliqəsizliyi və pintiliyinə bir necə beytlə işarə etmişdir [4, s.410; 14, s.143].

Cəfərinin doğum yeri Savə şəhəridir. Sami özü də əsərində yazmışdır ki, əslən savəli olan müəllif Təbrizdə yaşayıb yaratmışdır. Əsərlərini fars dilində yazırdı [5, s.449].

9. Həqiri

Mənbələrdə bu adla iki müəllif qeyd olunub. Sami tərəfindən hansı müəllif nəzərdə tutulması dəqiq qeyd olunmadığı üçün hər iki müəllif haqqında məlumat verək:

I. Müəllifin yaradıcılığı X əsrə aiddir. O, Dərviş Hüseyn Kərbəlayinin müasiri idi. Xəttat Mövlana Əli bəy Təbrizi öz şeirində Həqiridən bəhs edərək onu xəttat kimi çox bəyəndiyini qeyd etmişdir [14, s.172].

II. Dərviş məsləkli sufi şairlərdəndir. Tərki-dünyaçıqla məşhur idi. 4 il Kaşanda yaşayıb mövlanlarla dostluq edərdi. 981-ci h.q. ildə şair Xorasana gedib. Orada İmam Rza (ə.s)-ın qəbrini ziyarət etdikdən sonra Təbrizə dönüb. Hicri qəməri 994(1585)-ci ildə Osmanlı türkləri Təbrizə gəlib, təbrizlilərin yaşayışını pozduqları zaman Mövlana Həqiri onların əlində şəhid olmuşdur [6; 384]. “Şəmi əncəmin”nin müəllifi yazıb: “Baxmayaraq ki, onun zahirən sadə, təvazökar, ağır görünüşü var idi, o, istedadlı şair və yüksək ədəb əxlaqına malik insan olub və hamının yanında düzgün nizamlı insan kimi tanınıb. Fəqiri bəzi təzkirələrdə Fəqiri və ya Hə-

qiri kimi tanınıb. Təhfeyi-Saminin müəllifi onu aşağıdakı kimi yad edib: “Həqiri Təbrizi yenilik gətirən şairlərdən idi. Onun gözəl təbi var idi” [14, s.173; 10, s.113]. Təzkirələrdən məlum olur ki, Həqirinin altı min beytdən ibarət divanı vardır. Lakin bizə bir neçəsi gəlib çatmışdır [13, s.312].

10. Hicab – (Mirzə Əbu Turab)

Adı Mirzə Əbu Turab, Nadirşah dövründə yaşayan söz ustalarındandır. O, İsfahanın Abbasabad məhəlləsində yaşamış və bu padşahın dövründə vəfat etmişdir.

Tam adı Seyyid Mirzə Əbu Turab Təbrizidir. XII əsrin şairlərindən idi. Bilikli alim və şair olub. Şeirləri daha çox vətəndə, yəni İsfahanda məşhur idi [4, s.392; 13, s.311; 8, s.386; 14, s.148].

11. Razi Təbrizlinin tam adı Məhəmməd Rzadır. Zərgərliklə məşğul olub. XI əsr şairlərindən idi. İsfahanın Abbasabad məhəlləsindən idi. İki dəfə Hindistana səyahət edib. Şeirləri gözəl və məlahətlidir. “Sübhü Gülşən” əsərlərinin müəllifi onu Razi təxəllüsü ilə tanıdıb. Orta əsr tanınmış türk səyyahı Övliya Çələbi h. 1050-ci (şəmsi 1019) ildə Təbrizdə olmuş və oranın 78 məşhur insanların adlarını sadalayıaraq Razi Təbrizini də qeyd etmişdir [14, s.244; 4, s.270; 11, s.346].

12. Rağib Təbrizinin adı Kəlbəhüseynidir. “Məcmül-Xəvas” və “Bəyazi-Saib” əsərlərində bu şairin şeirləri vardır [4, s.270]. Müəllif XII əsrin şairlərindən olub [14, s.246; 8, s.115; 13, s.367; 6, s.195].

13. Rəfəti Mirzə İbrahim əslən Təbrizdəndir. Gözəl xəttat idi. Şikəstəni daha yaxşı bacarırdı [14, 257]. Bilikli insan idi. Nəsrabadının müəllifi yazmışdır: “O, Hindistana getmiş və orada təcrübə yığıqdan sonra təkliflər alaraq bir müddət orada Ərəbxan hakimin yanında xidmət göstərmiş və orada rəhmətə gedib. Onun “Rəfəti” adlı təxəllüsünə gəlinə, alim vaxtının çoxunu fəvtə verdiyi üçün özünə “rəfəti” yəni, “İtirən” ləqəbini verib. Onun qardaşı və “Səhvi” ləqəbi ilə tanınan oğlu xəttat olaraq tanınıblar [4, s.275; 2, s. 471; 13, s.376; 14, s.257].

14. Salim Təbrizinin adı Mahmudbəydir. Təbrizin əyanlarından və Cahanşahın övladlarındandır. Şeir sahəsində də və xüsusilə məsnəvidə böyük istedadla malik idi. Hekayə və nəsr

yazmaqda onun elə fəşahətli, məlahətli qələmi olmuşdur ki, söz ustalarından ən fəşahətli belə ona çata bilməmişdir. Salimin “Yusif və Züleyxa” mənzuməsi, onun bu gözəl ibarəli məsnəvi-si buna aydın sübut, möhkəm dəlildir. Yaradıcılığı fars dilində idi [5, s.326].

Şairin şeirlər məcmuəsinə səkkiz mindən çox şeir daxildir. Onun bir neçə məsnəvisi də vardır: “Mehr və vəfa”, “Məxzənül-əsrar” vəznində deyilmişdir. İkincisi “Yusif və Züleyxa” məsnəvisidir ki, “Xosrov və Şirin” vəznindədir. Bunlardan əlavə, “Leyli və Məcnun” və “Şahnaməyi-şah Təhmasib” mənzumələri də onun-dur. “Yusif-Züleyxa” hekayəsi yəhudilərin nağıllarından olmuş və 3 dilə: ərəb, fars və türk dillərinə tərcümə edilmişdir [4, s.294].

16. Səburi haqqında “Həft iqlim” əsərində deyilir: “Səburi Qarabəy zərgərin oğludur. Onun evi mirvari və qiymətli daş-qaşlar etibarilə ümmana və Bədəxşan dağına bənzəyirdi. Səburi nəzm və nəsrə söz sərvəti ilə öz zamanının ağası olmuş, onun nəzm yaradan qələmi saysız qiymətli cəvahirilərlə bəzənmiş və nəsr yazan barmaqlarındakı üzüklər istiarə daş-qaşları ilə zinət tapmışdır. (həft iqlim 1418). Müəllifin tam adı Məhəmməd Hüseyn Təbrizidir. Gözəl qəzəl və çoxsaylı əsərlərin müəllifi idi. Onun çap olunmuş şeir toplusunda yazılmışdır: “988 hicridə bu şeirlər toplanıb. Bura məhəbbət lirikası, qəzəllər, təzə fikirlərlə dolğun olan şeirlər toplanıb.” Müəllif şah Təhmasibin dövründə yüksək vəzifə sahibi olmuşdur. Ağillı-kəmallı bir insan olub [14, 385].

Binabınıştə Ağayə Mənzavi öz nüsxəsinin fixristində belə qeyd edib: “Səburi “Risaleyi-təqvimin” müəllifidir. Əmin Əhməd Razi onun haqqında demişdir: “Necə ki xanələr dürlərlə və cavahiriyyətlə bəzədilir, Səburi nəsr və nəzmin cəvahiridir. O gözəl şeirlər yazıb” [14, s.386]. Şahzadə Nadir Mirzə Qacar da onun zərgərin oğlu olduğunu təsdiqləyib, şəxsiyyəti haqqında isə deyib ki, Səburi inci kimi bir insandır [6, s.197; 4, s.307; 9, s.1418; 14, s.385; 13, s.477].

17. Zühuri adı ilə Təbrizdə iki şəxs məlumdur:

Birincisi X əsrdə öz zamanəsinin istedadlı şəxsiyyətlərindən idi. Sadiq Əfşar onunla tanış olduğdan sonra Zühuri haqqında söyləmişdir ki, Zühuri mülayim, yumşaq və dərdsiz insan təsu-

ratını bağışlayırdı. Müəllif h. 1010-cu ilədək yaşayıb [14, s.311-312].

Digər Zühuri – Hacı Əli Əttar Təbrizi – XI-II əsr şairlərindən olub və onun təzkirələri bizə çatmayıb [14, s.412]. Yaradıcılığı fars dilində idi [5, s.155].

18. Əbdülqahir Təbrizinin tam adı Əbdülqahir ibn Məhəmməd ibn Əbdülvahid ibn Məhəmməd ibn Musa ibn Qazi Xətib Camaləddin Təbrizi Hərrani Diməşqidir. Şafii təriqətinə mənsub idi. Əbdülqahir hicri qəməri 648-ci il, şaban ayının ortasında (1250, oktyabr) Hərranda anadan olub, Dəməşqdə boya-başa çatıb və hicri qəməri 470 (1339)-ci ildə vəfat etmişdir. O, danışqda fəşahətli, görkəmdə gözəl, dəyirmi üzlü, şirindilli nurani insan olmuşdur. Məlahətli şeirlər qoşardı, cildçilik edərdi [4; 96] Doğulduğu yer – Təbriz. Əsərləri ərəb dilində idi [5, s.98].

19. Əzəri əslən Təbrizdəndir. Lakin Yezd şəhərində yaşayıb yaradıb. Səbəbi də budur ki, Səfəvilər dövründə təbrizlilər İsfahana köçürülmüş və o, digər müəlliflər kimi İsfahana köçürülmüşdür. Sonda isə yenə Yezddə qərar tutub. Divanı, şeirləri vardır [14, s.432].

20. Füsününin tam adı Məhəmməd Bəy bin Abdullahdır. O, 998/1589-cu ildə nəzm və nəsrə siyaq və xəttatlıqda, eləcə də nücum elmində şöhrət qazanmışdır. O, qəzəl janrında başqa şeir janrlarından daha artıq qüdrətli olmuş, iti və düzgün təfəkkürə və dərin, incə düşüncəyə malik olduğuna görə böyük şəxsiyyətlərin və əmirlərin hüsni-rəğbətini cəlb etmişdir. Füsününin hesab elmində yazdığı əsər bu elm sahəsində çalışanların istifadə etdiyi mənbə olmuşdur. O, “Miftahül-məani” adlı fars dilində bir lüğət kitabı da yazmışdır. Müəllifin şeir divanı da vardır. Füsuni, Əkbər padşah dövründə Hindistana getmiş, Xani-xananın yanında çox hörmət və izzətlə yaşamışdır. Füsuni Xani-xanan vasitəsilə əvvəllər saray münəccimləri sırasında olmuş, sonra Müstəvfi-məmalik rütbəsinə çatdırılmış, daha sonra isə şahzadə Pərvizin divan işləri ona tapşırılmışdır. Füsuni hicri qəməri 1027 (1617)-ci ildə Allahabadda vəfat etmişdir. (“Səfinəyi-Xoşgu”) Füsuni adına gəlincə, o, onun təxəllüsüdür. Həft iqlim, Məcməul - xəvvas, Xülasətül-əşar, Ərafatul-Aşıqin kimi kitablarda müəlliflər bu şair haqqında və onun 70

beyti haqqında məlumat vermişlər. Müəllif öz şeirlərində Şah Abbası mədh edib. Mənbələrə görə, müəllif Cahangir şahın zamanında da yaşayıb. Taqi Kaşani onun haqqında yazmışdır: “Füsuni Təbrizi tanınmış insanlardan və alimlərdən olub. Elmdə şöhrət qazanmışdır. Şeirləri öz məharəti ilə seçilirdi. Eşqə aid qəzəlləri şirinaşlıqdır” [14, s.504]. Füsuni, Mövlana Çələbi Bək Əllamənin bacısının əridir. “Ürfani Aşıqın”ın müəllifi yazmışdır: “Mir Məhəmməd Füsuni Təbrizi gözəl nitq sahibidir, ağıllı, kəmallı, qabiliyyətli insan idi. Çox təmkinli, zəhli idi. Elmi ilə seçilirdi. Gözəl təbi var idi. O, öz varlığı və yaradıcılığı ilə insanları ofsunlayırdı”. Əsərləri Şirazda, İsfahanda tanınıb. Çələbi Bəy Təbrizi və Mövlana Xaləti Təbrizi ilə 1025-ci ildə tanış olub və onlar da onun keyfiyyətlərini etiraf ediblər. Sonra o, Hindistana gedib və orada hörmət sahibi olub. İranda böyük hörmət qazanmışdır.” Şadervan Tərbət demişdir: “Mahmud bek bin Əbdullah Füsuni h.998, “şəmsi “968-də elmdə böyük şöhrət qazanıb. Nəzm, nəsr, hüsni-xətt, fənni-siyaq, elmi-nücumda mahir bilici idi [6, s.506]. Müxtəlif mövzularda əsərlər yaradıb. Riyaziyyat elminə risalə yazıb. Bu risalə də dərslik kimi işlənilib. Fars dilinə aid lüğət yaradıb. Divanı mövcuddur” [4, s.355-356; 13, s. 596; 18, s.156; 8, s.133; 14, s.504; 6, s.199].

21. Fəsihi Təbrizli olub. Mənbələrə görə burada düyməçilik edərdi [4, s. 352]. Fəqir xasiyyətli alim olub. Şahzadə Nadir öz əsərində onun peşəsini aşıqlıq kimi də göstərmişdir [6, s.199]. Əsərlərini fars dilində yazmışdır [5, s.391].

22. Fəqiri Təbrizli bəzi təzkirələrdə *Həqiri* deyərək məşhurdur. O, gözəl təbli, şirindilli, xoşrəftarlı və gözəl xüsusiyyətlərə malik olan məşhur bir şəxs idi. Seçilmiş, bədii və məsləhətli sözlər deməkdə Azərbaycan söz ustaları içərisində üstünlüyü var idi. O, Məshəd şəhərinə getməzdən əvvəl Kaşana getmiş və orada 14 il yaşayıb, bir sıra istedadlı şəxslərlə və xüsusilə Mövlana Möhtəşəmlə dost olmuşdur. Gündüzlərini oruc tutmaq və Quran oxumaqla, gecələri namaz qılmaq və ibadətlə keçirərdi. Hicri qəməri 981(1573)-ci ildə Kaşandan Xorasana getmiş, ziyarətdən sonra Gəzvin yolu ilə öz vətəninə qayıtmış, orada yaşamışdır. Hicri qəməri 994 (1585)-cu ildə Osmanlı türkləri Təbrizə gə-

lib, təbrizlilərin yaşayışını pozduqları zaman Mövlana Həqiri onların əlində şəhid olmuşdur. Məlum olduğuna görə o zaman Həqirinin altı min beytədək şeirdən ibarət divanı var imiş, lakin o zaman mənim yaşıma az olduğuna görə onun şeirlərindən seçə bilməmişəm. Hal-hazırda axtarımsa, bəzi səfinələrdə olan bir neçə beytdən başqa heç nə tapa bilmədim.

“Təhfəyi-Samidə” deyilir:

“Həqiri Təbrizi yeniyetmə şairlərindəndir və onun yaxşı şeir bacarığı vardır.

Onun yaradıcılığı h.q. X əsrə aid edilir. O, Dərviş Hüseyn Kərbəlainin müasiri idi. Məşhur Xəttat Mövlana Əli bəy Təbrizi onun haqqında öz şeirində Həqirini xəttat kimi çox bəyənməmişdir. təz.şüar. Şairin vəfat yeri Təbriz göstərilir. Yaradıcılığı fars dilində idi [5, s.384; 4, s.384-385].

23. Məhəmməd Təbrizli Nadir şahın yaxın adamlarından və Nüseyri təriqətinə inananlardan olmuşdur [4, s.214].

24. Məst Təbrizli XIII əsrin şairlərindən olub. Böyük zövqə malik bacarıqlı bir şair idi [14, s.587]. Əsli Təbrizdəndir. Fars dilində olan təzkirələrdən də belə məlum olur ki, ustad şair olmuşdur [2, 353; 4, s.202-203; 13, s.667]. Yazdığı əsərlər fars dilində idi [5, s.216].

25. Molla Həsən-Təbrizli olub. Xətti-ğubarda məharəti vardır. “Kəlamül-mülk” əsərində qeyd edildiyi kimi, Həsənbəy-Təbrizdəndir və Mövlana Əlibəy Təbrizinin şagirdidir. Osmanlı türkləri Təbrizi aldıqdan sonra İran İraqına getmiş, Qəzvinin Came məscidində xəttatlıqla ömrünü keçirmişdir. Tacirlər onun xətti ilə yazılmış əsərləri digər şəhərlərə aparıb, baha qiymətə satardılar [4, s.388].

26. Məruf adı ilə məşhur olan bu müəllif Təbrizdəndir. O, rəml elmində məharətli olmuşdur [4, 202; 9, 201]. Mövlana Faninin və Sırfi Təbrizinin müasirlərindən idi. Doğum və vəfat tarixi bəlli olmasa da, qaynaqlardan məlumdur ki, müəllif X əsrin alim və şairlərindən biri idi [14, s.608; 13, s.659]. Əsərləri fars dilində idi [5, s.215].

27. Məlum Məhəmməd Hüseyn bəyin əsli Təbrizdəndir. Şah Süleyman Səfəvi dövründə ticarət məqsədilə Hindistana getmiş [2, s.343] və Kəşmirin sövbədarı (taxıl və azuqə anbarının müdiri-mütərcim) Cəfərxan ilə dostlaşmışdır.

Onun bir çox şeirləri vaxtilə Hindistanda yaşamış Əllamə Mövlana Məhəmmədsaleh Mazandaranlının oğlu Mövlana Məhəmmədsaleh Mazandaranlının oğlu Mövlana Məhəmmədsəidin məcmuəsində qeyd edilmişdir [4, s.201].

Məlum onun təxəllüsü idi. Müəllif XI əsrdə yaşayıb yaratmışdır. “Lətaifil-xəyal” əsərinin müəllifi yazmışdır: “Çox xoş təbiətli cavandır. Hindistanda dükanla ticarətlə məşqul olurmuş” [14, s.611; 13, s.660; 8, s.142].

Böyük şair Nəsrabadi də belə yazmışdır: “Məlum Suleyman Şah Səfəvinin dövründə Hindistanda ticarətlə məşqul olub və Kəşmirdə yaşayan Cəfərxanla dostluq münasibəti yaratmışdır”. Şahzadə Nadir onun hərbi olduğunu da qeyd etmişdir [6, s.201].

Nəsrabadinin əsərində verilən məlumata görə, Məlumun divanı Heydarabad Universitetin xəzinəsində qorunub saxlanılır. Və həmin Universitetin doktoru və müəllimi Qulam Mustafa Xan həmin divanın nüsxələrinin tədqiqatını aparıb. Məlumun şeirlər məcmuəsi 6720 beytdən ibarətdir. Onlardan 1130-u Saqinamədir. Həmin bu saqinamə divana daxildir. Başqa bir kitabxanada bu cür nüsxəyə rast gəlmir. Əsərləri fars dilində idi [5, s.213].

28. Müfti-Təbrizli haqqında məlumat yoxdur. Lakin Sübhü Gülşənin əsərində bu müəllifin 1293-cü ildə yazdığı şeir nümunəsi var. Həmin tarixə əsasən şairin yaşadığı dövrü XIII əsr kimi qeyd edirik. [14, s.617; 13, s.667]. Müəllifin yaradıcılığı fars dilində idi [5, s.259].

29. Müfrəd Molla Məhəmmədəli Təbrizi-Məhəmmədqulubəyin oğlu İsfahanın Abbasabad məhəlləsində yaşayan təbrizlilərdən idi. O, olduqca yoxsul və qənaətçi olmuş, hədis kitablarını köçürməklə həyatını təmin edirmiş. Dərvişanə həyat keçirirmiş [4, s.235-236; 2, s.404].

Müfrəd onun təxəllüsü idi. “Çox utancaq olduğuna görə, şeirlərini heç kimə oxumurdu. Bu səbəbdən çox tanınmırdı. Çox ağır insan idi. Anası hədis oxuyan olub [13, s.668]. Mənbələrdən məlumdur ki, müəllif əsərlərini fars dilində yazırdı [5, s.259].

30. Mirzə Muqim bin Molla Bayundur Təbrizi İsfahanın Abbasabad vilayətində yaşayan təbrizlilərdən idi. O, I Şah Abbasın qızı Zübeydə Bəyimin müəllimi olub. Mīrzə Muqim İsa xan Qurçinin xidmətində olub. Sonra kiçik xan

Mənuçöhrin yanında bir müddət xidmət etdikdən sonra Loristana gedib tüyül kimi bağışlanan mahalda qərar tutdu. “Atəşkadəyi Azər”in müəllifi bu alimin adını Muqimi Fərzənd Bahadır, “Riyadul-Çənnə” onun adını Muqimi Pesər Molla Bayundur kimi qeyd etmişlər [14, s.620; 4, s.229; 13, s.687; 8, s.123]. Yazdığı əsərlər fars dilində idi [5, s.250]. Fars dilində bir məsnəvisi zəmanəmizədək gəlib-çatmışdır [2, s.404].

31. Naziki əslən Təbrizli olub. X əsr şairlərindən olub. O, Sufilər üçün papaq tikməklə məşqul idi [13, s.710], digər mənbəyə görə, bəzəkli tac tikərdi [2, s.428; 4, s.242]. Yazdığı şeirlər fars dilində idi. Aşağıdakı beyt onun şeir parçasının tərcüməsidir:

*O gözəl bədənli əl əlüstə qoyarsa yanar,
Lakin onun istisindən mənim ürəyim yanar.*

32. Nisari X əsrin məşhur Təbriz şairlərindən olub. Cavanlıqdan Xorasana gedib. Həzrəti Rzanın ziyarətindən sonra Qəzvinə gedib və 20 il orada qalıb. Onun şeirləri özünə məxsus dəsti-xətti ilə yazılmışdır. Xülasəyə Əl-Əşardan məlum olur ki, Əmir Cəlaləddin Məhəmməd Sədranın nəvələrindən olan Sultanüssadat Əmir Tağıyəddin Məhəmməd əzəmətli ordudan Kaşan şəhərinə getdikdə, Nisari və Qazi Əhməd Qəffari də onunla getmişlər. Baba Fəğani və Əmirşah divanında da bu məlumata rast gəlinir. Əmin Əhməd Razi yazmışdır: “Qazi Məhəmməd, Təbrizə getdikdə, Mövlana Nisari ona mədhiyyə yazmışdır. Sonra Nisari vətəni tərk edib cənuba yollanıb və orada oranın hörmətli izzətli adamlarla dostluq münasibətləri yaratmışdır. Müəllif orada vəfat edib” [14, s.653]. Bəzi şeirlərdə Nisari Təbrizi adı Nisari Tuni və Buxari adı ilə əvəz olunmuşdur. “Həft İqlim”də Nisari Təbrizi kimi qeyd etmiş [10, s.242]. Arif Bəqai “Məcməul-fədala” əsərində onu Tuni adı ilə qeyd edir. “Təzkireyi lətaifil-xəyal”ın müəllifi onun adını Lətaifi Gohəre Nisariyə kimi qeyd edir [14, s.653; 5, s.290]. Mövlana Nisarinin şairlikdə xüsusi şivəsi var idi. Şairlərdən azı bu şivədə şeir deyə bilmişdir. O, Əmirşahinin divanından iqtibas etmişdir [4, s.26]. Dünya görmüş və nəzakətli ağsaqqal olub [6, s.202]. Qeyd etmək vacibdir ki, digər müəllif, Lakin

Pənahi Makuli öz əsərində Nisari Təbrizini və Nisari Tuninin ayrı-ayrı müəlliflər olmasını göstərmişdir [5, s. 290]. Hər iki müəllifin yaradıcılığı fars dilində olub.

33. *Nitqi Xacə Qazi təbrizlidir.*

Xacə Qazibəyin oğlu və Təbrizin gözəl təbli söz ustalarındandır. O, Valeh Dağıstanlının müasiri olmuşdur [4, s.263; 13, s.693]. X əsr şairlərindən idi [14, s.666].

34. *Nemət* Təbrizdəndir. Axund Əbdülmöh-sünün şagirdlərindəndir [4, s.429].

Molla Mömin “İman” ləqəbi ilə çağırılırdı. Şeirlərini Nemət təxəllüsü ilə yazırdı. XI əsrdə yaşayıb yaratmışdır. O, Molla Möhsun Feyz Kaşaninin (ö.t. 1091) tələbəsi olub [13, s.702-703; 16, s.129; 11, s.115].

35. *Nəimi* Şah Fəzlullah ibn Əbu Məhəmməd Təbrizi h.q. VIII (XIV) əsrin məşhur şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Hürufi təriqətinin əsasını qoymuşdur. Şah Fəzlullah Hacı Bəktəş Vəlinin vəfatından iki il sonra h q 740 (1339)-cı ildə anadan olmuşdur. Həddi-buluğa çatdıqdan sonra müəllif papaq tikməklə həyatını təmin etmişdir. Müəllif bir müddət səyahətdə olmuşdur. O, hicri qəməri 771 (1369)-ci ildə İsfahana, hicri qəməri 775 (1373)-ci ildə Məkkəyə səfər etmiş və hicri qəməri 788 (1386)-ci ildə öz təriqətini yaymağa başlamışdır. Şah Fəzlullah hicri qəməri 797(1394)-ci ildə Şirvan şəhərində həbsə alınmış və orada “Cavidannamə” əsərini yazmışdır. “Xəznəyi gənci-ilahi” əsərində deyilir:

“Seyid Fəzlullah Əmir Teymurun müasirlərindən və təsəvvüf təriqətinin böyük şəxsiyyətlərindəndir. O, bir sıra nadir elmlərdə, təsəvvüfdə və hikmətdə yüksək rütbəyə çatmışdır. Şah Fəzlullah cəfr və ədəd elmlərinin əsası olan hürufiliyin sirləri haqqında tədqiqat aparmış, “Cavidani-Kəbir” və “Cavidani-Səğir” əsərlərini yazmışdır. Əbdülməcrid Fəriştəzadənin dediyinə görə Mövlana Seyid Fəzlullah özü üçün doqquz canişin təyin etmişdir ki, onlardan da ancaq dördü təriqət sirlərini dərinlən bilirdilər” [4, s.45].

Şah Fəzlullahın ölümündən sonra onun fikirləri və təriqəti bütün islam aləminə yayılmışdır. Əl-Əliyül-əla, Seyid İmadəddin Nəsimi və başqaları kimi onun canişinləri və naibləri Anadoluya qaçmış, Bəktəşilərin təkyələrində və xanəgahlarına yol tapıb, bəkdəşi təriqətinin əvəzinə

hürufi təriqətini təbliğ etməyə başlamışlar. Təbrizdə Cahanşahxan dövründə Şah Fəzlullahın qızı və Yusif adlı digər bir şəxs yenidən hürufilərin təriqətini yaymağa başlamışlar. Lakin bu təriqətə inananlardan beş yüz nəfərə yaxın adam öldürülüb, yandırılmışdır.

Həmçinin o, Seyyid Fəzlullah Halaxor kimi də şöhrət tapmışdır. Yəni halal çörək yeyən. Digər əsərlərindən Ərşnamə-məsnəvi, Numnamə, Məhəbbətnamə məlumdur [13, s.703-705]. Alimin üç kitabı Girgani şəhərciyində fars dilində nəşr olunub. Bu kitablar İranda çox məşhur olmasa da Osmanlı dövlətində geniş yayılmışdır. Müəllif 796-cı ildə Zilqida ayında Miranşah bin Əmir Teymur tərəfindən öldürülüb. “Rövzətül-cənan” əsərinin müəllifinin yazdığına əsasən Feyzullah Naiminin qəbri Naxçıvandır [13, s.704; 17, s.222-223] Yazdığı əsərlər fars dilində idi [5, s. 277].

36. *Samia* Bəyrambəy Təbrizdəndir [4, s.298; 5, s.328]. Müəllifin doğulduğu il, vəfat tarixi və yaşadığı əsr və əsərləri məlum deyil.

37. *Rəğib Ərdəbili* – Adı Mir Yusifdir [4, s.269]. Rəğib təxəllüsüdür. “Atəşkadəyi-Azər”də müəllif onu Seyyid Aşiq Pişi adlandırır [14, s.59]. Rəğib Ərdəbili gözəllik vurğunu olub. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, hətta ölüm ayağında belə məşuqəsinə şeir yazıb [13, s. 29; 12, s. 29; 8, s. 102].

38. *Mücrümi (Mücrim Ərdəbili)* Ərdəbillidir. Söz ustası olub. Gözəl şeirlər yaratmışdır [4, s.238]. Əsərləri fars dilində idi [5, s.261].

H.q.109-cu ilin alimlərindəndir. Mücrimi onun təxəllüsü idi [14, s.119].

XI əsr şairin adı “Məcməul-Xəvvəs”də “Məhərrəmi” kimi də qeyd olunub [12, s.76].

39. *İmaminin* doğulduğu yer Xalxaldır. Əsərləri fars dilindədir [5, s.175].

Xalxalın tanınmış söz ustalarından olmuşdur. Mənbələrdən məlum olduğu kimi, müəllifin şeir qoşmaqla yanaşı, şeir toplamağa da böyük həvəsi var idi [4, s.171; 10, s.260]. Yaradıcılığı fars dilində idi [5, s.175].

X əsr şairlərindən olan İmamiyəyə hələ öz dövründə Şirin şair ləqəbini vermişlər [13, s.766].

40. *Nitqi Şirvanlı* nisbəsindən məlum olduğu kimi, Şirvandan olub. Yaşadığı dövr – XVI əsr. Yazdığı dil-fars dili [5, s.291].

41. Lətif Lətifəddin Səncəri – Doğulduğu yer – Marağa. Yazdığı əsərlər – fars dilində olmuşdur [5, s.201].

42. Şərif Mərağinin doğulduğu yer Marağadır. Əsərləri fars dilində idi [5, s.467].

Nəticə / Conclusion

Şəmsəddin Saminin “Qamusül-Elam” əsərində Azərbaycan müəlliflərinin ədəbi mühiti və bədii irsinin araşdırılması, ictimaiyyətə təqdim edilməsi olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. XIX əsrin sonları Türkiyədə biblioqrafik nəşrlərin azlığı şəraitində yazılan bu altı cildlik lüğət, çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lüğət əlifba sırası ilə tərtib olunmuş və bu da axtarışı asanlaşdıraraq sorğuların daha tez, səmərəli, hərtərəfli öyrənilməsinə şərait yaratmışdır. “Qamusül-Elam” lüğətində Türkiyə və Azərbaycan daxil olmaqla müsəlman Şərqinin böyük bir hissəsi elmi, mədəni, tarixi, coğrafi baxımdan əks olunur. Şəmsəddin Saminin orta əsr şəxsiyyətləri haqqında verdiyi məlumatlar əksər hallarda mükəmməldir. Sonrakı dövr araşdırmaçıları daha yeni mənbələrdən istifadə etməklə

lə bəzi müəllif və əsərləri haqqında dəqiqləşdirmələr aparmışlar. Lakin bu heç də Saminin gördüyü işin əhəmiyyətini azaltmır. Sami orta əsr mənbələrindən istifadə etməklə, ilkin məlumatverici tədqiqatçılardan olmuşdur. Onun “Qamusül-Elam” lüğəti müasir tədqiqatçılar üçün orta əsr mənbələrindən istifadə edilməsində örnək rolunu oynamaqdadır. Qeyd edək ki, “Qamusül-Elam”da Sami müəlliflərin həyatına, həyat tərzlərinə, şəxsiyyətlərinə xüsusi fikir vermişdir. Mənbələrdən istifadə etməklə sənətkarların həyatının öyrənilməsi Sami dövrü üçün bir yenilik idi. Şəmsəddin Saminin əsəri bu günə qədər elm, mədəniyyət, ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində ən dəyərli mənbələrdən ola bilər.

Ədəbiyyat / References

1. Aybəniz Rəhimova // Qulam Məmmədli təzkirəsi (azərbaycanlı alim, yazıçı, şair və başqa görkəmli xadimlər haqqında biblioqrafik materiallar). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. Ağah Sirri Levand / Şəmsəddin Sami, Ankara Üniversitesi Basımevi. Türk Dil Kurumu Tanıtma Yayınları, 1969.
3. İslam Ansiklopedisi. İslam Alemleri Tarih, Coğrafiya, Etnoqrafiya və Biyografiya Luğati. 11 cilt, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970.
4. Məhəmmədəli Tərbiyət / Dənışməndani Azərbaycan. Tərcümə edən: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli. Bakı: Azərənşr, 1987.
5. Pənəhi Makulu // Ədəbi məlumat cədvəli (on məşhur Şərq mənbəyi əsasında). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962.
6. Şahzadə Nadir Mirzə Qacar // Təbriz darussəltənəsinin tarixi, coğrafiyası və görkəmli şəxsləri. Bakı: Elm, 2019.
7. Dr. Phil.habil. Julian Rentzsch // In Memory of Sami Frasheri, 4th international conference on language and literature (Uluslararası Dil və Edebiyat konferansı) (Bildiri kitabı Hena e Plote Beder University – Tirana /Albaniya, 2015.
8. آذر لطف علی بیک // تذکره آتشکده یمیی، ۱۲۷۷، ص ۴۶۶
9. امین احمدزای. هفت اقلیم جلد دوم. تصحیح تعلیقات و حواشی سید محمد رضا طاهری حسرت. تهران ۱۳۷۸ ص ۱۴۴۳
10. امین احمدزای // هفت اقلیم، جلد سوم، تصحیح تعلیقات و حواشی، سید محمد رضا طاهری، - سروش، تهران، ۱۳۷۸.
11. آغا بزرگ الطهرانی، الذریعة الی تصانیف، تهران، ۲۷۶ ص.
12. دولت آبادی عزیز / سخنوران آذربایجان ۱، تبریز، ۱۳۷۷ ص ۱۱۱۵.
13. دولت آبادی عزیز / سخنوران آذربایجان، ۲، تبریز، ۱۳۷۷ ص ۱۱۱۵.
14. دیهم محمد / تذکره شعرای آذربایجان. ج ۲، تبریز ۱۳۶۷، ص ۷۶۴.
15. محمد علی ابی طالب حزین لاهیجی، تذکره المعاصرين، مقدمه تصحیح و تعلیقات معصومه سالک، تهران: نشر سایه (۱۳۷۷) دفتر نشر میراث مکتوب (وابسته به معاونت امور فرهنگی و زارات فرهنگ و ارشاد اسلامی)

16. محمد علی مدرس تبریزی // ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب جلد اول ، تهران ، ۱۲۳۵ ، - ۴۴۰ .
17. محمد علی مدرس تبریزی // ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب جلد رابع، تهران ، ۱۲۳۵ ، - ۵۰۱ .
18. محمد علی مدرس تبریزی // ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب جلد ثانی تهران ، ۱۳۴۹ ، - ۲۵۶ .

Азербайджанские авторы в словаре Шемседдина Сами "Камусуль-Элам"

Рена Искендерли

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: renaiskenderli@gmail.com

Резюме. Одним из крупных трудов Шемседдина Сами (1857-1904), получившего наибольшую известность как лингвист-лексикограф в культурно-литературной жизни Турции, является шеститомный словарь "Камусуль-Элам" (1889-1898). Словарь, охватывающий историю, географию и частные имена заслужил большое внимание в качестве первой энциклопедии в Турции. Стоит отметить, что этот шеститомный словарь, написанный в конце XIX века в Турции, в условиях нехватки библиографических изданий имел большое значение. Главная особенность произведения заключается в том, что здесь отводится достаточно место средневековым азербайджанским ученым и авторам. Изучив информацию об этих ученым, мы приходим к выводу, что Шемседдин Сами высказал в своём словаре оригинальные мысли об их жизни и творчестве.

В словаре некоторые данные об авторах даны поверхностно или указаны только имена ученых. Это связано с тем, что источники, доступные во времена Шемседдина Сами, были простыми. Хотя эти сведения не являются достаточными, важно сказать, что, они имеют большое значение в качестве первоисточника. Ученые, собранные автором в словаре, родом из различных регионов Азербайджана. Расширив информацию об этих ученым, статья была предоставлена читателям.

Ключевые слова: Сами, ученый, словарь, средние века, литература